

HƏQİQƏTİ DANMAQ – BU, ELMDƏ YENİLİK ETMƏK DEYİL

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalının 2004-cü il 3-cü sayında Hüseyn Əsgərovun imzası ilə "Elmdə yeniliyi başa düşmək üçün bilik lazımdır" adlı yazı dərc olunub. Məqalə mənim Y. Seyidov və T. Əsədovanın VIII-IX siniflər üçün "Azərbaycan dili" (2003) dərsliyi haqqındakı mülahizələrimlə ("Yeni dərsliklər və "yeniliklər"; "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi"; 2004, №1) bağlı yazılmışdır.

Qeyd etdiyim dərslik haqqında məqaləmdə sözümü demişəm. Ancaq, görünür, bəziləri aşkar fakta göz yummağa alışıblar, həqiqəti qəbul etmək istəmirlər. Bunu bilsəm də, müəyyən məsələləri bir daha və bir qədər də sadə dildə izah etməyə çalışacağam. Bəlkə, xeyiri oldu. Çünki dərslik ayrı-ayrı fərdlərin işi deyil, milli məsələdir, millətə aiddir.

Məqalə müəllifini hövsələdən çıxaran məsələlərdən biri feli tərkiblərin dərslikdə bir cümlə üzvü kimi götürülmədiyinə dair iradəmdir. Guya mən "əzbərçi şagirdlər kimi, elə düşünürəm ki, hər şey mənim əzbərlədiyim kimidir". İstər Y. Seyidovun "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalının 2004-cü il 1-ci sayında dərc olunan "Azərbaycan təhsili dahi öndərimiz Heydər Əliyevin qoyduğu istiqamətdə öz inkişafını davam etdirir" adlı məqaləsində, istərsə də H. Əsgərovun imzası ilə dərc olunan bu yazıda feli tərkiblərin üzvlərə ayrılaraq təhlil edilməsi belə "əsaslandırılır": tərkibin bir cümlə üzvü kimi götürülməsinin qrammatik və nəzəri əsası yoxdur, metodik cəhətdən də uyğunsuzluğa səbəb olur. Ancaq məqalələrin heç birində bu "qrammatik və nəzəri (? - A. M.) əsası, metodik uyğunsuzluğun" nədən ibarət olduğu göstərilmir. Y.Seyidov adını çəkdiyim məqaləsində (bu məqalə TQDK-nın Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri üzrə seminar iştirakçılarının Azərbaycan dili dərsliklərinin müzakirəsi ilə bağlı Təhsil Nazirliyinə göndərdiyi və heç bir yerdə dərc olunmayan məktubuna cavab olaraq yazılmışdır) deyilir: "Bunun (feli tərkiblərin bir üzv kimi götürülməsinin - A. M.) qeyri-elmi səbəbləri var, burada onları izah etməyə imkan yoxdur". (Göstərilən mənbə, səh.45-46). Bu məqalədən belə məlum olur ki,

ayrı-ayrı dərsləklərdə tərkiblərin gah bütövlükdə, gah da daxili üzvlərə bölünərək təhlil edilməsi seminar iştirakçılarını da narahat edir və soruşurlar: "TQDK bu məqamda neynəməlidir?". Professor Y. Seyidov belə çıxış yolu göstərir: "Proqram və proqram əsasında yazılmış dərsliyə istinad etmək lazımdır" (səh. 45). Əvvəla, o biri dərslək də (müəllifiəri Q. Kazımov, F. Şahbazlı) yeni proqram əsasında yazılmışdır. İkinci də, bu proqramda feli tərkiblərin cümlə üzvü kimi necə götürülməsi barədə heç nə yoxdur: "Feli birləşmələr. Onların formalaşması - əsas tərəflərinin məsdər, feli sifət və ya feli bağlama ilə ifadə olunması" ("Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı", Bakı, 2002, səh.38) - proqramda ancaq bu sözlərdir. Amma bir qədər sonra - cümlə üzvlərinin quruluşundan danışılan hissədə (səh.42) aydın şəkildə deyilir: "Cümlə üzvlərinin quruluşca növləri: sadə cümlə üzvləri, mürəkkəb cümlə üzvləri. Sadə cümlə üzvlərinin ayrı-ayrı sözlərlə, leksik vahidlərlə; mürəkkəb cümlə üzvlərinin isə birləşmələrlə (iki və ya daha artıq sözlə) ifadə olunması". Bu qaydaya ismi birləşmələrdə əməl olunur - ikinci, üçüncü növ təyini söz birləşmələri cümlənin mürəkkəb üzvü kimi təhlil edilir, amma feli birləşmələri daxili üzvlərinə ayırmaq lazım bilinir. Bu cür olsa, ilk növbədə üçüncü növ təyini söz birləşmələrini ayırmaq, tərəflərini və tərəflər arasındakı sözləri müxtəlif üzvlər kimi təhlil etmək lazım gələrdi.

H. Əsgərovun imzası ilə gedən məqalədə isə belə-belə məsələlərlə bağlı yazılır: "Ağa səhvən qara deyilibsə, daha ona ağ demək olmaz?" (səh. 39) Doğradan da, feli tərkiblər, prof. Y. Seyidovun özünün də dediyi kimi, 1950-ci illərdən indiyə qədər bir üzv kimi götürülmüşdür. Yəni H. Əsgərov demişkən, guya "ağa qara deyilmişdir". Feli tərkiblərin bir üzv kimi götürülməsinin "ağ", ya "qara" olması bir yana dursun, bu, bir faktdır ki, həmin ənənənin davamçılarından biri də elə prof. Y. Seyidov özü olmuşdur. 1995-ci ildəki 7 - 8-ci siniflər üçün "Azərbaycan dili" dərsliyində (müəllifiəri Q. Kazımov və Y. Seyidovdur) professor çox aydın şəkildə yazmışdır: "Tərkiblərin cümlədə rolu onların əsas tərəfləri olan feli bağlamanın, feli sifətin və məsdərin cümlədə rolu kimidir" (səh.33). Bu fikir həmin dərsliyin əvvəlki

və sonrakı nəşrlərində də belədir. (Maraqlı faktdır ki, həmin fikir haqqında söhbət gedən indiki dərslikdə də olduğu kimi qalıb. Bax: səh. 43) Görəsən, elə o vaxt bu ənənəni qurmağa, ağa ağ deməyə professaora nə mane olurdu? Bəlkə, həmin dərsliyin əsaslandığı proqram buna imkan vermirdi? Amma həmin proqramda da məsələ beləcə qoyulur: "Feli birləşmələr. Məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibləri" (Bax: "Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-IX sinifləri üçün türk dili proqramı", Bakı, 1993). Göründüyü kimi, heç bir proqramda feli birləşmələrin cümlə üzvü vəzifəsi konkret olaraq müəyyənləşdirilmir. Bu, dərslik müəllifinin öhdəsinə buraxılır. Yarım əsrdən çox qüvvədə olan bir fikri məhz indi professor Y. Seyidovun inkar etməsinin hansı "qrammatik və nəzəri" əsası olduğu mənə məlum deyil. Ancaq onu bilirəm ki, burada da professor axıra qədər ardıcıl deyil. Əgər biz feli birləşmələri tərəflərinə ayıraraq təhlil ediriksə, bunu tərkib daxilindəki bütün sözlərə və birləşmələrə aid etməliyik. Lakin adlıq hallı feli birləşmələrdə bu, mümkün deyil. Məsələn, "Qonaqlar gələndə onları qarşılayın" cümləsində "Qonaqlar" sözünü hansı üzv hesab edəcəyik? Professor Y. Seyidov adlıq halda olan sözü feli bağlama, feli sifət və məsdərlə birlikdə bir üzv kimi götürür, feli birləşmə daxilindəki digər sözləri üzvlərə ayıraraq təhlil etməyi lazım bilir. Onda belə çıxır ki, biz feli birləşmələrə iki mövqedən yanaşmalıyıq. Bu da həm nəzəri, həm də metodik cəhətdən düz deyil. Məncə, feli tərkiblərə yanaşma baxımından professor Q. Kazımovun mövqeyi daha düzgün və ardıcıldır. Professor tərkibləri daxili üzvlərə ayıranları nəzərdə tutaraq yazır: "Bu mövqedə olan alimlərimiz tərkibləri daxili üzvlərinə ayırma prosesində də ardıcıl deyillər. "Alim teleskopla göyə baxanda Mənim tuti dilim birdən lal olur" (S. V.) – misra cümləsində feli bağlama tərkibi (Alim teleskopla göyə baxanda) mürəkkəb zaman zərfliyidir. ...Həmin tərkibi üzvlərinə ayırısaq, **teleskopla** -vasitəli tamamlıq, **göyə** - yer zərfliyi kimi götürülməlidir; **baxanda** -sözünü də zaman zərfliyi kimi ayıra bilərik. Tərkiblərin bu cür təhlili prosesində çətinlik törədən subyekt bildirən alim sözüdür; bu sözü nə xəbər, nə tamamlıq, nə təyin, nə də zərflik adlandırmaq olar. Həmin söz yalnız mübtədaya uyğun gəlir. Lakin onu mübtədə adlandırsaq, onda böyük bir konsepsiya - tərkiblərin budaq cümlə ola bilməməsi konsepsiyası öz

əhəmiyyətini itirmiş olar. Ona görə də bu konsepsiyanın tərəfdarları tərkibləri daxili üzvlərinə ayırma prosesində subyekt bildirən sözlə şəxssiz (təsrif olunmamış) feli birlikdə götürməyi (alim baxanda şəklində zaman zərfliyi) məsləhət görürlər ki, bu da elmi ardıcılıq deyildir. Odur ki, tərkiblərin budaq cümlə olub-olmaması məsələsi dəqiqləşdirilənə qədər onların mürəkkəb bir üzv kimi izahı tədris üçün daha əlverişlidir" (Q. Kazımov, "Müasir "Azərbaycan dili. Sintaksis", 2000, səh.30).

Beləliklə, H. Əsgərovun imzası ilə gedən məqalədə "Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri baş üzvlərə aid olduqları kimi, özləri də bir-birini izah edə bilər" - müddəasını nə məqsədlə irəli sürüldüyü də aydın olur. Bu fikir imkan verir ki, "Dağlardan əsən soyuq külək şəhərə sərin hava gətirirdi" tipli cümlələrdə, dərslikdə olduğu kimi, tərkibdaxili üzvlər ayrı-ayrı təhlil edilsin, yəni "dağlardan" sözü "əsən" təyininə aid olsa da, zərflik kimi qəbul olunsun. Amma cümlə üzvləri haqqında ən geniş yayılmış təlim II dərəcəli üzvlərin "bir-birini izah edə bilməsi" konsepsiyasını qəbul etmir. Təbii ki, söhbət tamamlıq və zərflikdən gedir. İstər ümumi dilçilikdə, istərsə də məktəb təcrübəsində bu iki üzvün (tamamlıq və zərfliyin) birbaşa xəbərə aid olması, ona bağlanması fikri qəbul edilmişdir. Faktlara fikir verək: Professor K. Abdullayev "Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri" (Bakı, 1999) monoqrafiyasında yazır: "Bu kommunikativ dərinliyə xidmət edən **"ikinci dərəcəli üzvlər"** struktur bəsi yaradan baş üzvlərlə **qrammatik münasibətə** (seçdirmə mənimdir - A. M.) konkret cümlənin funksional-kommunikativ məqsədindən çıxış edərək daxil olurlar" (səh.36). Və yaxud "Kommunikativ tamamlıq cümlə üzvlərinə tamamlığın daxil edilməsini tələb edir və o da öz növbəsində **hökmən xəbərlə sintaktik əlaqəyə girir** (seçdirmə mənimdir - A. M.; Yenə orada, səh.80). Professor Q. Kazımov isə bu fikirdədir ki: "Cümlənin təşkilədiçi mərkəzinə mübtəda və xəbərə aid olan izahədiçi, aydınlaşdıncı, tamamlayıcı sözlər və ya birləşmələr ikinci dərəcəli üzvlər adlanır" (Q. Kazımov, göstərilən əsər, səh.115). Və yaxud Q. Kazımov zərflikdən danışarkən yazır: "...daha çox feli xəbərə, bəzən də sifət və zərflərlə ifadə olunan ismi xəbərə aid olur" (Yenə orada, səh. 135). 1981-ci ildə "Elm" nəşriyyatı

tərəfindən buraxılan "Müasir Azərbaycan dili" kitabının III cildində də məsələ məhz bu şəkildə qoyulur (Bax: səh. 197, 205).

"Müasir Azərbaycan dili" (Bakı, 1972-ci il, IV hissə) kitabında tamamlıq və zərfliyə verilən təriflərdə tərkiblərin daxili üzvlərə ayrılmasına əsas verən fikir ifadə edilir ("Tamamlıqlar...(tərkib daxilində məsdər, feli sifət və feli bağlamalara)... aid olur" - səh. 159; "Zərflilər...(tərkib daxilində məsdər, feli sifət və feli bağlamaya)...aid olub...". - səh. 188). Ancaq həmin cümlə üzvlərinə aid gətirilən misalları heç birində bu, nəzərə alınmır. Əksinə, "dağda toy çaldırmaqdan", "Ataşla Qönçənin ürəyindən keçənləri" və s. feli tərkibləri tamamlıq, "başını aşağı salaraq", "göydəki ulduzlara baxmadan", "anamın nağıllarını eşitmədən" və s. kimi tərkiblər isə bütövlükdə, daxili üzvlərə ayrılmadan zərflik kimi götürülür. Məncə, əlavə şərhə ehtiyac yoxdur.

Məqalə müəllifini narazı salan məsələlərdən biri də **"kömək etmək", "səmimi olmaq", "xilas etmək", "şair olan", "müdafiə edirdi"** və s. tipli fəllərin dərsləkdə mürəkkəb cümlə üzvü kimi təqdim edilməsi ilə razılaşmadığımdır. Problemə aydınlıq gətirmək üçün əvvəlcə mürəkkəb cümlə üzvü məsələsinin dərsləkdəki və Y. Seyidovun yuxarıda adını çəkdiyim məqaləsindəki qoyuluşu ilə tanış olaq:

1) "Mürəkkəb cümlə üzvləri söz birləşmələri ilə ifadə olunur" (Y.Seyidovun göstərilən dərsləyi, s. 140).

2) "Cümlə üzvü müstəqil mənalı iki sözdən (çox söz də ola bilər) ibarətdirsə, o mürəkkəb üzvdür" (Y. Seyidovun məqaləsindən, "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi", 2004, №1, səh.45);

Hər iki tərifdən həm də belə nəticə çıxır ki, müstəqil mənalı iki söz (çox da ola bilər) o vaxt mürəkkəb cümlə üzvü kimi götürülə bilər ki, onlar söz birləşməsi əmələ gətirsin. "Kömək etmək", "səmimi olmaq" tipli ifadələrin II tərəflərinin müstəqil mənalı söz olub-olmaması barədə bir az sonra. Ancaq məni təəccübləndirən həm də odur ki, dərsləyin 140-cı səhifəsində "müdafiə edirdi", 141-ci səhifəsində "təşkil edir" fəlləri mürəkkəb xəbər, demək, yuxarıdakı tərifi görə, həm də söz birləşməsi hesab

edilir. İndi məsələnin bu şəkildə qoyuluşuna şagirdin gözü ilə baxaq. Şagird Y. Seyidovun dərsliyindən öyrənib ki: a) "Söz birləşməsi ad bildirir" (səh. 20); b) "Söz birləşməsi bitmiş fikir ifadə etmir" (səh.21); "Söz birləşməsində intonasiya bitkinliyi yoxdur" (səh. 22). Göründüyü kimi, söz birləşməsi haqqında, şagirdin öyrəndikləri ona imkan vermir ki, "müdafiə edirdi" və "təşkil edir" fellərini söz birləşməsi kimi qavrasın. Çünki bunlar ad bildirmir, predikativlik ifadə edir və s.

Dərslikdə məsələni elə qoymaq lazım idi ki, fikirlər bir-birini inkar etməsin. Y. Seyidovun məqaləsindəki mövqeyi (mürəkkəb üzvün müstəqil mənalı iki sözdən (çox da ola bilər) ibarət olması) "təşkil edir" tipli fellərin mürəkkəb üzv kimi götürülməsi üçün zahirən bir balaca imkan yaradır. Ancaq onda da ortalığa başqa əmma çıxır. Mürəkkəb cümlə üzvünə dərslikdə verilən tərif (yuxarıdakı sitat) əsasında belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, guya "təşkil edir" tipli fellərin tərəfləri "müstəqil mənalı söz"lər imiş. H. Əsgərovun imzası ilə gedən yazıda bu, açıq şəkildə ifadə edilmişdir: "Biz belə hesab edirik ki, orta məktəbdə belələri (kömək etmək, səmimi olmaq ifadələri nəzərdə tutulur - A. M.) söz birləşməsi kimi təqdim edilə bilər". Niyə? Səbəbi belə izah edilir: "Olmaq, etmək sözləri lüğəvi mənalarını itirən və köməkçi nitq hissələri sırasına daxil olan sözlər deyil". Qəribədir, müəllif birbaşa yazmır ki, bunlar lüğəvi mənalı müstəqil sözlərdir. Amma belə nəticə çıxır. Müəllif, "**olmaq**", "**etmək**" sözlərinin lüğəvi mənaya malik olmalarını sübut etmək üçün yazır: "Onlar hərəkət bildirir". Məlumdur ki, V sinif üçün yeni "Azərbaycan dili" dərsliyinin müəllifləri içərisində H. Əsgərovun da adı var. Bu dərslik şagirdlərə həm də sözün leksik (lüğəvi) və qrammatik mənalarını öyrədir. Bəs nə əcəb H. Əsgərov bilmir ki, **hərəkət bildirmək lüğəvi mənada deyil**, qrammatik mənadır. Deməli, bu sözlərin qrammatik mənada bildirməsi onların müstəqil söz olmasına dəlalət eləmir. Çünki yalnız qrammatik mənaya malik olmaq köməkçi nitq hissələrinə aiddir. Düzdür, köməkçi fellər (et, elə, ol) cümlə daxilində bu və ya digər sözün ekvivalenti kimi işləyə bilər. Belə hallarda onları müstəqil üzv kimi götürmək mümkündür. Məsələn: Bu işləri mən **etdim** (etdim - yerinə yetirdim); Onlar Bakıda **olurlar** (yaşayırlar mənasında); Sabah dərsdə **olarsan** (iştirak etmək mənasında). Belə

nümunələr əsasında biz deyə bilərikmi, tutaq ki, "etmək" felinin lüğəvi mənası "yerinə yetirmək", yaxud "olmaq" felinin lüğəvi mənası "yaşamaqdır"? Həm də belə məqamda heç kəs bu felləri ondan əvvəl gələn sözlə birlikdə tərkibi fel hesab etmir. Tərkibi fellərdə bu köməkçi fellər müstəqil şəkildə heç bir lüksik məna ifadə etmir: kömək etmək, hazır olmaq, anadan olmaq, xəbər eləmək və s.

Ümumiləşmiş şəkildə qeyd edə bilərik ki, kömək etmək, hazır olmaq, anadan olmaq, xəbər eləmək tipli mürəkkəb fellərin söz birləşməsi olduğunu heç bir şeylə əsaslandırmaq olmaz. Məktəb dərslində belə fellərin söz birləşməsi kimi verilməsi yalnız məktəbi - müəllim və şagirdləri çaşdırmaq, dolaşdırmaq, çıxılmaz vəziyyətdə qoymaq məqsədi daşıyır ki, bu da "islahat" anlayışı ilə daban-dabana ziddir.

Haqqında söhbət gedən məqalədə **sınıq-sökük, ictimai-bəşəri**, o cümlədən **gecə-gündüz, kənd-kənd** tipli sözlərin mürəkkəb üzv olması bir daha təsdiq edilir. Və müəllif bu sözləri **söz birləşməsi** yox, **birləşmə** hesab edir: Birləşmə termini isə belə izah olunur: "Birləşmə və söz birləşməsi anlayışları da eyni şey deyil. Birləşmə söz birləşməsinə nisbətən daha geniş anlayışdır. İki, üç və daha artıq söz əlaqələnsə, ona birləşmə demək olur, ancaq terminoloji mənada sözlərin hər cür birləşməsinə söz birləşməsi demək olmur".

Əvvəla, bir daha təkrar edirəm ki, dərslərdə mürəkkəb üzvün birləşmə ilə yox, söz birləşməsi ilə ifadə olunduğu çox aydın yazılıb. **İkincisi**, bu termin (birləşmə) şagirdlərə tanış deyil. **Üçüncüsü**, istər söz birləşməsinin, istərsə də birləşmənin tərəfləri bir-biri ilə əlaqələnməlidir. Həm də bu əlaqə tabelilik əlaqəsi olmalıdır. Dərslərin özündə də yazılıb ki: "Söz birləşməsinə əmələ gətirən sözlərdən biri əsas, digəri ondan asılı olur. Asılı söz əsas sözə tabe olur və onu müxtəlif cəhətlərdən izah edir" (Göstərilən dərslək, səh. 22). Şagird nəticə çıxarır: əgər bu sözlər (kənd-kənd, sınıq-sökük, ictimai-bəşəri, gecə-gündüz) mürəkkəb cümlə üzvüdirsə, deməli, söz birləşməsidir. Əgər söz birləşməsidirsə, tərəflər bir-birinə tabe olmalı, biri digərini izah etməlidir. Görəsən, bu sözlərin hansı tərəfi əsas, hansı tərəfi asılıdır, tərəflər arasında hansı tabelilik əlaqəsi var? Bəli, dərslərin şagirdə verdiyi biliyə əsasən o, başqa cür düşünə bilməz. Məqalə müəllifi bunların söz birləşməsi

olduğunu sübut etmək üçün çox gülməli müddəa irəli sürür: "Hətta onların arasında defis əvəzinə, vergül də qoymaq olar". Söz birləşməsini və onların arasındakı tabelilik əlaqəsini sübut etmək üçün çox "tutarlı" fikirdir, deyilmi?!

Kinayə ilə "orijinal" sözünü dırnaqda yazdığım opponetimin xoşuna gəlmiş, ancaq məqaləsində izah etmir ki, haqqında söhbət gedən dərslikdə **söz-cümlə** termini niyə hər yerdə dırnaqda verilir, özü də cümlədəki yerindən asılı olmayaraq gah böyük, gah da kiçik hərflə. Söz-cümlənin dərslikdəki təqdiminə aid iradlarımıza isə cavab verməyə çalışan müəllif aşağıdakı fikri ilə lap "sərçəni gözündən vurur": "...Üzvlənməməyin bu anlayışa (söz-cümləyə - A. M.) dəxli yoxdur, olsa belə, onu orta məktəb tədrisinə gətirmək olmaz". Müəllifin niyə belə düşündüyü onun öz işidir (belə olmasa idi, səbəbini izah edərdi), ancaq söz-cümlədən bəhs edən az qala bütün kitablarda (istər orta və ali məktəb dərsliklərində, istərsə də elmi ədəbiyyatlarda) bu anlayışın izahında onun üzvlənmədiyinin önə çəkilməsi, görəsən, müəllifin niyə nəzərindən qaçır? Məsələn: 1) "Bir sözdən ibarət olub üzvlənməyən cümlələrə söz-cümlə deyilir" (Q. Kazımov, Y. Seyidov "Azərbaycan dili", VII-VIII siniflər üçün dərslik, 1995, səh. 156); Bu tərif Q. Kazımov, F. Şahbazlının VIII-IX siniflər üçün 2003-cü ildə çap olunan "Azərbaycan dili" dərsliyində də (səh. 154) eyni ilə təkrarlanır); 2) "Dildə elə sözlər var ki, izahedici sözlər qəbul etmədən, müxtəlif növlü cümlələri əvəz edir. Bunları "cümlə əvəzləri" adlandırmaq olar. Belələri **cümlə üzvlərinə ayrılmadığından** (A. M.), üzvlənməyən cümlələr sırasına daxildir" ("Müasir Azərbaycan dili", IV hissə, 1972, səh. 270). Sitatların sayını artırıb, oxucunu yormağa istəmirəm. Ancaq onu da əlavə edim ki, bu anlayış müvafiq ədəbiyyatlarda müxtəlif adlarla - söz-cümlə, cümlə əvəzləri və hətta **üzvlənməyən cümlələr** kimi ifadə edilir. İstər Y. Seyidovun haqqında söhbət gedən dərsliyindəki izah və çalışmalardan, istərsə H. Əsgərovun imzası ilə dərc olunan məqalədən belə anlaşılır ki, cəmi dörd söz (bəli, yox, xeyr və var) söz-cümlə məqamında işləyə bilər. Görəsən, müəlliflər (və ya müəllif) modal sözlərin və nidaların söz-cümlə kimi işlənməsini niyə qəbul etmirlər? Axı, bu fikir də müvafiq ədəbiyyatlarda birmənalı

şəkildə təsbit olunmuşdur. Bəlkə, həmin ədəbiyyatların müəllifləri də haqq yoldan çıxıb, "ağa qara deyiblər".

Ümumiyyətlə, məqalə müəllifi arada çox qəribə "elmi kəşflər" də irəli sürür. Onlardan bir neçəsini oxucuların diqqətinə çatdırım:

1) "Bu dilçi (məni nəzərdə tutur -A. M.) bilmir ki, onları (şəkillər üzrə dəyişən baxmaq, başlamaq, danışmaq fellərindən söhbət gedir - A. M.) təyin kimi də işlətmək olar". İstər Y. Seyidovun elmi redaktorluğu ilə çap olunan və onun kitabı yazılarda qüvvədə olan dərslikdə (B. Əhmədov, A. Axundov və B. Xəlilov "Azərbaycan dili", VI-VII siniflər üçün dərslik, 2003), istərsə də mövcud proqramda felin şəkilləri deyəndə təsriflənən formalar nəzərdə tutulur: "Felin təsriflənən formaları şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən fellərdir. Bunlara **felin şəkilləri** də deyilir" (Göstərilən dərslik, səh. 150); "Fel şəkillərinin növləri: felin əmr şəkli, felin xəbər şəkli, felin vacib şəkli, felin lazım şəkli, felin arzu şəkli, felin şərt şəkli (Göstərilən proqram, səh. 29). Məsdər, feli sifət, feli bağlama isə felin şəkilləri yox, felin təsriflənməyən formaları adı altında verilir (yenə orada). İndi buyursun məqalə müəllifi, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən yuxarıdakı felləri cümlədə təyin kimi işlətsin. Təsriflənən fellərin, yəni şəkillər üzrə dəyişən fellərin təyin vəzifəsində işləndiyini ən zəif şagirddən də eşitmək qeyri-mümkündür.

2) Y. Seyidov və T. Əsədovanın haqqında söhbət gedən dərsliyindəki "Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar xüsusi isimlə, şəxs əvəzlilikləri ilə... ifadə olunmur" fikrini davam etdirən məqalə müəllifi "elmi ustalığını" nümayiş etdirərək mənim irad tutduğum üç nöqtə ilə əlaqədar yazır: "Qoy öyrənsin ki, (məni öyrədir - A. M.) qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar mənsubiyyət şəkilçili sözlərlə, III növ təyini söz birləşmələri ilə, məsdərlə, feli sifətlə ifadə olunmur". Göründüyü kimi, istər dərslik, istərsə də məqalə müəllifi istisnalar üçün heç bir "əl yeri" qoymur. Belə çıxır ki, qeyd edilən dil vahidləri heç vaxt qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq kimi işləmə bilməz. İndi mənim gətirdiyim misallardan bu "elmi kəşfin nə qədər qeyri-dəqiq olduğu-nu oxucu özü görəcəkdir:

- 1) "Zahid ölməkdən qabaq **məqsudinə çatmaq** dilər"; "**Yaşamaq** istəyirəm" (hər iki cümlədə qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq məsdərlə ifadə olunub).
- 2) "Bu gözəl yurduma mən **Azərbaycan** demişəm". "Sizin güldüyünüz çoban torpağı **Nizamilər, Füzulilər** yetirmiş" (hər iki cümlədə xüsusi isimlər qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq kimi işlənmişdir).
- 3) "Bu tənbəldir, özünə **işləyən** tap" (feli sifət qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq kimi).

Ümumiyyətlə, belə fikirləşirəm ki, hətta dərslik müəllifini və öz imzasını qoyub onu müdafiə edəni çaşdıran bu cür elmi müddəaları, məlumatları dərsliyə gətirməyə ehtiyac yoxdur. Axı, bu dərslik şagird üçün yazılıb, onun beynini lazım olmayan materiallarla yükləmək nəyə gərəkdir? Belə-belə şeyləri nəzərə alıb mən də demişəm ki, dərslik "nəzəri materiallarla həddindən artıq yüklənmişdir". Bu da opponentlərimin xoşuna gəlməyib.

H.Əsgərovun adına olan yazıda deyilir: "Bir sıra hallarda elm orta məktəb metodikasma güzəştə gedir". (s.39) Bu, tam yanlış fikirdir. Necə yəni elm metodikaya güzəştə gedir? Sən dil faktını düzgün tədris edib öyrətmək əvəzinə, asan yol tutmaq üçün uşağı aldadıb ona yanlış məlumat vermək istəyirsən? Uşaq öyrəndiyin öyrənir və daim yadda saxlayır, ona yanlış məlumat verməkdənsə, o məlumatı verməmək lazımdır. 40 ildir, 50 ildir, orta məktəbi bitirənlər adlıq halla qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik və təsirlik halları fərqləndirir, sən indi deyirsən ki, hal şəkilçisi olmayan bütün isimlər adlıq haldadır.

Bir sıra elə məsələlər var ki, (tərkiblərin təhlil edilməsi - üzvlərə ayrılması, inkişaf edir, sınıq-sökük kimi sözlərin söz birləşməsi sayılması və s.) onları bir adam həll edə bilməz, proqramda olmasa da, bir adamın bu cür ideyaları, belə sözləri dərsliyə salıb "həll etməyə" çalışması mümkün və doğru deyil. Elmi ictimaiyyətin möhürü və razılığı olmalıdır. Tərkibləri təhlil edib-etməmək barədə razılığa gəlmək olar, lakin **inkişaf edir, sınıq-sökük** tipli sözlərin söz birləşməsi olduğuna heç kəsi inandırmaq olmaz.

Budur, hörmətli H.Əsgərovun adına olan məqalədə yenə deyilir: "Hətta yanaşı duraraq defislə yazılan (gecə-gündüz) və təkrarlanaraq defislə yazılan ifadələri (kənd-kənd dolandı) şərti olaraq mürəkkəb söz adlandırsaq da, bu onlarən mürəkkəb üzv olmasını inkar etmir" (s.41). Necə yəni "lap mürəkkəb söz olsa da, mürəkkəb üzvdür"? Bəs uşağa öyrətmirikmi ki, mürəkkəb üzv söz birləşməsi ilə ifadə olunur? İndi sən dərslikdə düz verməmişən deyə, şagirdi bu yalana, bu səhvə alıxdırmalıyıq? Hamı hər şeyi başa düşür, hay-küy yox, Azərbaycan dilinin düzgün tədrisi lazımdır.

İlk baxışda xırda görünən, əslində isə bəzi mətləblərdən xəbər verən müəyyən məsələlər haqqında da danışmaq istəyirəm. Məqalənin əvvəlində müəllif "bir təhsil işçisi kimi, bu məqaləyə münasibətimi **bildirməyə bilmirəm**" (?! - A. M.), -deyir və səbəbini də belə izah edir: "Müəlliflər (dərslik müəllifləri nəzərdə tutulur - A. M.) belələrinə cavab vermək, onların səviyyəsinə enmək istəmirlər". Əvvəla, soruşan gərək ki, bu səviyyə, doğrudan, belə aşağıdırsa, başqalarının enmək istəmədikləri səviyyəyə sən niyə enirsən? Adam da özünü belə nalayiq hesab elədiyi səviyyəyə endirər? İkinci də, əgər mətbuatı diqqətlə izləsə idin, görərdin ki, heç də sən deyən kimi deyil. Yeri gələndə professor Y. Seyidov "belələrinə" "cavab verməyi" özünə əskiklik bilməyib (Bax: "Azərbaycan müəllimi" qə-zeti, 17 oktyabr 1995-ci il; "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı, 2004, №1 və s.)

Elmi mülahizələri bir yana dursun, az qala hər addımda məqalə müəllifinin səmimi olmadığı üzə çıxır. Yeni kimya, fizika dərsliklərinin yüksək səviyyədə olduğu hökmünü verən filologiya elmləri namizədi "Azərbaycan dili" dərsliklərinin səviyyəsinin xeyli aşağı olmasından, onların "elmi əsaslara söykənmədiyindən gileylənir" və guya bu baxımdan Y. Seyidov və T. Əsədovanın dərsliyi istisna hesab olunur. Ancaq elə həmin dərslik çap olunan ili V siniflər üçün də yeni "Azərbaycan dili" dərsliyi yazılmışdır, müəlliflərindən biri də elə Hüseyn Əsgərovun özüdür. Görəsən, H. Əsgərova nə mane olurdu ki, onun həmmüəllif olduğu dərslik də Y.Seyidovun dərsliyi kimi "elmi əsaslara söykənsin" və yeni proqram əsasında yazılsın?! Və məqaləni oxuya-oxuya hiss edirsən ki, müəllif heç müdafiə etmək istədiyi dərsliyi də düz-əməlli oxumayıb (öyrənmək bir yana dursun). Axırda özü də

bunu "etiraf edir": "Mən bu məqaləni yazanda dərsliyi də **nəzərdən keçirdim**". Hələ nəzərdən keçirib və bununla da, özünün etiraf etdiyi kimi, "məna səhvinə səbəb olan bəzi texniki səhvlərə" rast gəlib. Gör diqqətlə oxusa idi, nələrə rast gələrdi? Dərslilik kimi ciddi bir kitabda hətta kobud səhvləri "texniki səhv" kimi başa düşən məqalə müəllifi mənim yazımda gedən korrektor qüsurlarını böyük fəlakət kimi qarşılayır. Məsələn, "olunmur" sözünün "olunur", "söz birləşmələri"nin "söz birləşməsi", "VI-VII" rəqəminin "VII-VIII" kimi getməsinin texniki qüsurlu olduğunu hamı bilir. Amma bunlardan ötrü müəllifi "savadsız", "üzündən köçürə bilməyən" adlandırmaq, necə deyərlər, boş yerə hay-küy salmaq, bacarsa, oxucularən fikrini tənqid obyektindən yayındırmaqdır. Dərslikdəki "nitq hissələrinin sıra ilə deyilib yazılması"ni tələb edən çalışmanın nömrəsi də məqaləmdə "59" əvəzinə, "49" kimi yığılıb. Bundan istifadə edən opponetim yazır ki, dərslikdə belə tələb irəli sürən çalışma yoxdur, mən guya "qəsdən dolaşdırıram" və "özümdən tapşırıq qaydası" uydururam. Əgər H. Əsgərov dərsliyi yaxşı-yaxşı öyrənsə idi, görərdi ki, əslində orada belə bir tələb irəli sürən çalışma var. Bir iradında isə məqalə müəllifi doğrudan da "ağ eləyib". Jurnalın mənim məqaləm dərc olunan nömrəsində (2004, №1) iki nöqtə işarəsinə (:) oxşayan çoxlu ləkələr var. Bu ləkələrə bütün yazılarda az qala hər sözdən sonra rast gəlmək olur. Ancaq müəllif bilərəkdən, ya da bilməyərəkdən bunları iki nöqtə kimi görür və yazır: "Dərslikdəki cümlələrə irad tutan adamın bircə yazı formasına baxın: "çalışma: 49-da", "çalışma: 45". Bunda deyiblər ki, aşığın sözü qurtaranda "yar, aman-aman" çağırar. Əgər müəllif jurnalın həmin nömrəsində dərc olunan digər yazılan, o cümlədən elə prof. Y. Seyidovun öz məqaləsini də oxusa idi, bu "iki nöqtə"nin sadəcə ləkə olduğunu, yəqin ki, görərdi...

Mən məqaləmdə dərslikdəki dil xətalalarının çox cüzi hissəsi haqqında yazmışdım və yenə də o fikirdəyəm ki, göstərdiyim dil xətalalarını "məktəb şagirdləri də asanlıqla müəyyən edə bilərlər". Məqalə müəllifi isə onlardan yalnız birini müəyyən edə bilir, həm də bu cür: "...mətbəə xətası olaraq, bir söz düşdüynə görə uyğunsuzluq əmələ gəlmişdir". Sonra

da yazır: "...qalan on iki cümlədə heç bir qrammatik səhv yoxdur". Özünün yazdığına görə, "bir neçə illər (?! - A. M.) ümumtəhsil orta məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi işləmiş" müəllif bilməli idi ki, cümlədə təkcə qrammatik səhv olmur: Məsələn, H. Əsgərovun öz yazısındakı "bu məqaləyə münasibətimi bildirməyə bilmirəm" cümləsində də qrammatik səhv yoxdur, ancaq üslub səhvi var - eyni sözün yersiz təkrarı üslubi ağırlıq yaratmışdır. Yenə onun işlətdiyi "bir neçə illər" ifadəsində isə, doğrudan da, qrammatik səhvə yol verilib. VI sinif şagirdləri də bilirlər ki, təkcə "bir sıra", "bir çox" və "onlarla", "onlarca", "minlərlə", "minlərcə" tipli qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər cəmdə ola bilər. "Digər qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər həmişə təkdə işlənir" (Bax, B.Əhmədov, A.Axundov, B.Xəlilovun VI-VII siniflər üçün "Azərbaycan dili" dərsliyi, 2003, səh.90). Deməli, "bir neçə illər" yox, "bir neçə il" olar.

Sözümün sonunda hər iki yazıdan (Y.Seyidovun və H.Əsgərovun jurnalda dərc olunan yuxarıda adını çəkdiyim məqalələrindən) müəyyən paralelləri oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyirəm: Əsas məqsədim odur ki, elmi müzakirəni şantaj həddinə endirməyə, ikinci məqsədimi paralellər aparandan sonra deyəcəyəm.

1) Həm Y. Seyidovun, həm də H. Əsgərovun məqaləsində qarşı tərəf təxminən eyni sözlərlə şantaj edilir:

Y.Seyidov: "Savadlı müəllimlərin içərisində bu qədər **savadsızların olmasını** ağılıma gətirməzdim" və yaxud: "Bu idarəyə (Təhsil Nazirliyinə - A. M.) belə bir **səviyyəsiz və savadsız məktubla** müraciət etmək olarmı?"

H. Əsgərovda: "...məhiyyəti başa düşmək üçün **savad lazımdır**"

Y. Seyidovda: "Həm də **kiməsə qulluq göstərmək** formasında yüksək tonla, odlu-odlu danışmağa can atırdılar" (Bu, TQDK-nın seminarındakı müəllimlərə aiddir). Və yaxud: "İsmayıl Əhmədov dövlətin, təhsil sisteminin əldə etdiyi

nailiyyətlərə mane olmaq istəyən **bəzi adamların təsiri ilə yanış istiqamətə yönəltdiyi seminarda...**" (Bu isə seminarın rəhbəri İ. Əhmədov haqqındadır).

H. Əsgərovda: "Ancaq gərək hiss edəsən ki, **rəylərdə deyilənlər qərəzli deyil, rəy, həmin rəyi imzalayanın özü tərəfindən yazılıb, arxasında başqaları dayanmayıb**" (Bu da mənim haqqındadır).

2)**Y. Seyidov:** "Azərbaycan Res-publikasının Təhsil Nazirliyi Heydər Əliyevin təhsilə, Azərbaycan dili və onun tədrisi ilə, orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisini daha da yaxşılaşdırmaq üçün mükəmməl proqram və dərsliklərin tərtibi ilə əlaqədar tövsiyələrini... rəhbər tutaraq..." **H. Əsgərov:** "Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi xalqımızın ümum-milli lideri Heydər Əliyevin məktəb, tədris və dərsliklər haqqında göstərişlərini rəhbər tutaraq..." və s.

3)**Y. Seyidov:** "Sonra, əvvəl kimi sözlərin həm də qoşma hesab edilməsi ənənə qazanmışdır". **H. Əsgərov:** "Bir zamanlar çoxlarını başa salmaq olmurdu ki, əvvəl, sonra heç bir halda qoşma olmur".

4)**Y. Seyidov:** "...Ağına-bozuna baxmadan feli tərkibləri (bəzən on-on beş sözdən ibarət olan tərkibləri) bir cümlə üzvü kimi götürmək ciddi səhvdir". **H. Əsgərov:** "...beş-on sözün "tərkibdir", deyə bir cümlə üzvü hesab edilməsinin qrammatik və nəzəri əsası yoxdur..."

Bu iki yazı arasındakı belə paralelləri davam etdirə də bilərdim. Ancaq, mənəcə, bunlar da kifayətdir ki, H. Əsgərovun yazısındakı "Ancaq gərək hiss edəsən ki, ...rəy, həmin rəyi imzalayanın özü tərəfindən yazılıb, arxasında başqaları dayanmayıb" ifadəsinin əslində kimə aid olduğunu həssas oxucu özü müəyyən edə bilər.

"Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi", 2004, №4